

Vedik Hinduizm'in Kökenleri Üzerine Bir Tartışma: İndus Vadisi Uygarlığının Rolü

Muammer Ulutürk
Doç. Dr.

0000-0002-0255-0220
Necmettin Erbakan Üniversitesi,
Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi,
Tarih Anabilim Dalı
ROR : 013s3zh21

m.uluturk@gmail.com

Konya, Türkiye

Öz

Bu makale, MÖ 2600–1900 yılları arasında gelişen İndus Vadisi (Harappa) Uygarlığı'nın dinî dünyasını ve bu dünyanın Vedik Hinduizm'in erken biçimleriyle muhtemel temas noktalarını tartışmaktadır. Çalışmanın çıkış noktası, yazısı hâlâ çözülememiş olan bir uygarlığın maddi kalıntılarından -mühürler, terracotta figürinler, ateş sunakları, ölü gömme pratikleri ve kent dokusu- hareketle dinî inanç ve ritüel örüntülerini yeniden kurmaktır. Literatürde Sir John Marshall, Jonathan Mark Kenoyer ve Walter A. Fairservis'e uzanan yelpaze, İndus Vadisi ile Vedik Hinduizm ilişkisini “doğrudan süreklilik” ile “bağımsız gelişim” kutupları arasında ele almaktadır. Bulgular, İndus dinî hayatının merkezî bir ruhban sınıfı ve anıtsal tapınak mimarisinden ziyade, yerel ve topluluk temelli ibadet etrafında şekillendiğini göstermektedir. Harappa ve Mohenjo-Daro'da saptanan kent planlaması, su yönetimi ve arınma alanları, suyla ilişkili ritüel temizliğin önemine, Kalibangan'daki ateş sunakları ise Agni aracılığıyla sunu/kurban pratiğinin erken örneklerine işaret etmektedir. Çeşitli gömme biçimleri (kremasyon, tabutlu gömü, mezar eşyaları) ve ölüm sonrası yaşama dair göstergeler, daha sonra Vedik ve klasik Hindu düşüncesinde olgunlaşacak ruhun sürekliliği ve yeniden doğuş kavramlarıyla tematik bir paralellik kurmaktadır. Pipal ağacı kültü, ana tanrıça/doğurganlık figürleri ve insan-hayvan karışımı kompozit tasvirler, doğa merkezli ve panteistik eğilimli bir kutsallık anlayışını görünür kılmaktadır. Bu bağlamda, “paşupati” (proto-Şiva) yorumu etrafında temerküz eden mühürler, insan-hayvan-doğa üçgeninde kurulan kozmik düzen fikrini sembolize etmekte, Şiva/Şakti ikiliğinin daha sonraki metafizik çerçevesine ikonografik bir ön zemin sunmaktadır. Makale, Rig Veda'nın pastoral ve savaşçı temalarıyla İndus Vadisi'nin kentsel ve zanaatkar dünyası arasındaki yapısal farklılıkları değerlendirerek, “tek hatlı tarih” kurgusundan kaçınmaktadır. Buna rağmen, arınma, kurban, bereket ve ev içi/yerel ibadet gibi ritüel motiflerin iki gelenekte de güçlü biçimde bulunması, kültürel etkileşimin birikimli ve çok katmanlı seyrettiğini düşündürmektedir. Bu çerçevede Vedik Hinduizm'in, yalnızca Aryan göçleriyle taşınan bir inanç sistemi değil, aynı zamanda İndus Vadisi mirasıyla temas ve dönüşüm içinde biçimlenen melez bir yapı olduğu görülmektedir. İndus Vadisi dini, doğa, doğurganlık ve döngüsellik ekseninde, gündelik hayatla iç içe, hiyerarşiden ziyade pratik ritüel ağıyla dokunmuş görünmektedir. Bu özellik, Hint coğrafyasında halk dindarlığı çizgisinin erken bir evresi olarak yorumlanabilir. İndus Vadisi Uygarlığı'nın yazısının çözülememiş oluşu, betimleme ile yorum arasındaki mesafeyi

artırmakta ve doğrudan teolojik sonuçlara ulaşmayı kısıtlamaktadır. Bu nedenle makale, görsel benzerliklerin tek başına “süreklilik kanıtı” olarak görülmemesi gerektiğini, kronoloji ve bağlamın zorunlu olduğunu vurgulamaktadır. Yine de mühür ikonografisi, ritüel altyapı ve ölü gömme pratikleri birlikte okunduğunda, İndus Vadisi ile Vedic Hinduizm çizgisinde sembolik rezonansın güçlü olduğu anlaşılmaktadır. Söz gelimi su, ateş ve ağaç üçlüsü, dişil/eril ilkenin tamamlayıcılığını ifade etmektedir. Makale, Vedic Hinduizm'in kökenleri üzerine yürütülen tartışmalara iki önemli katkı sunmaktadır. İlk olarak, yalnızca kutsal metinlere dayanan açıklamaların sınırlılığını aşmak için, arkeolojik ve ikonografik verileri de içine alan çok yönlü bir kanıt zemini önermektedir. Böylece hem yazılı hem de maddi kültür unsurlarını birlikte değerlendiren, daha bütüncül bir yaklaşım geliştirilmiştir. İkinci olarak ise, Vedic Hinduizm'in İndus Vadisi Uygarlığı'yla ilişkisini açıklarken, iki uçtaki görüşten yani “tam bir tarihsel süreklilik” ve “tam bir kopuş” tezlerinden farklı olarak, ekolojik ve ritüel benzerlikler üzerinden kurulan bir ara model önermektedir. Bu yaklaşım, Hindu düşüncesinin erken biçimlerinin, yerli İndus mirasının uzun dönemli etkileriyle birlikte şekillenmiş olabileceğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler

Dinler Tarihi, İndus Vadisi Uygarlığı, Harappa, Mohenjo-Daro, Vedic Hinduizm, Ritüel.

Atıf Bilgisi

Ulutürk, Muammer. “Vedic Hinduizm'in Kökenleri Üzerine Bir Tartışma: İndus Vadisi Uygarlığının Rolü”. *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (Aralık 2025), 653-679. <https://doi.org/10.32955/neu.ilaf.2025.11.2.10>

Geliş Tarihi	09.08.2025
Kabul Tarihi	01.12.2025
Yayın Tarihi	31.12.2025
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

A Discussion on the Origins of Vedic Hinduism: The Role of the Indus Valley Civilization

Muammer Ulutürk
Assoc. Prof.

 000-0002-0255-0220
Necmettin Erbakan University,
Faculty of Social and Human
Sciences, History Department
ROR: 013s3zh21

m.uluturk@gmail.com

Konya, Türkiye

Abstract

This article discusses the religious world of the Indus Valley (Harappan) Civilization, which flourished between 2600 and 1900 BCE, and explores its possible points of contact with the early forms of Vedic Hinduism. The study is based on reconstructing patterns of belief and ritual through the material remains of a civilization whose script remains undeciphered—such as seals, terracotta figurines, fire altars, burial practices, and urban design. In the literature, scholars ranging from Sir John Marshall to Jonathan Mark Kenoyer and Walter A. Fairservis have addressed the relationship between the Indus Valley and Vedic Hinduism within the polarity of “direct continuity” versus “independent development.” The findings indicate that the religious life of the Indus Valley was shaped not around a centralized priestly class or monumental temple architecture, but around local and community-based forms of worship. The urban planning, water management systems, and purification areas discovered in Harappa and Mohenjo-Daro point to the ritual significance of water and cleanliness, while the fire altars at Kalibangan suggest early examples of offering or sacrifice rituals performed through Agni, the Fire Deity. Various burial types—cremations, coffin burials, and grave goods—along with evidence of belief in an afterlife, reveal thematic parallels with later Vedic and Classical Hindu ideas of the continuity and rebirth of the soul. The cult of the pipal tree, mother goddess and fertility figurines, and composite human-animal representations reflect a nature-centered and pantheistic sense of the sacred. Within this framework, the seals associated with the “Pashupati” (proto-Shiva) motif symbolize the cosmic harmony between human, animal, and nature, providing an iconographic prototype for the later metaphysical concept of the Shiva-Shakti duality. The article avoids a “single-line historical narrative” by acknowledging the structural differences between the pastoral and warrior-oriented world of the Rig Veda and the urban and artisanal context of the Indus Valley. Nevertheless, the presence of shared ritual motifs—such as purification, sacrifice, fertility, and household or local worship—suggests a cumulative and multilayered cultural interaction. Accordingly, Vedic Hinduism emerges not solely as a religion brought by Aryan migrations, but as a hybrid formation that developed through contact and transformation alongside the Indus heritage. The religion of the Indus Valley appears to have been woven around practical ritual networks emphasizing nature, fertility, and cyclical renewal rather than hierarchical institutions—a pattern that can be interpreted as an early phase of folk religiosity in the Indian

subcontinent. The undeciphered state of the Indus script widens the gap between description and interpretation, limiting direct theological conclusions. Thus, the article emphasizes that visual similarities alone should not be regarded as definitive evidence of continuity; chronology and cultural context are indispensable for interpretation. Even so, when seal iconography, ritual structures, and burial practices are read together, a strong symbolic resonance can be discerned along the Indus–Vedic continuum—for instance, the triad of water, fire, and tree expresses the complementarity of feminine and masculine principles. Ultimately, the article makes two major contributions to the debate on the origins of Vedic Hinduism. First, it establishes a multi-dimensional evidential framework that integrates archaeological and iconographic data to overcome the limitations of purely text-based approaches, thereby creating a more holistic interpretive model. Second, in examining the relationship between Vedic Hinduism and the Indus Valley Civilization, it proposes an intermediate model based on ecological and ritual continuities—distinct from the extremes of “total historical continuity” and “radical rupture.” This approach suggests that the early forms of Hindu thought were shaped in dialogue with, and under the long-term influence of, the indigenous religious heritage of the Indus Valley Civilization.

Keywords

History of Religions, Indus Valley Civilization, Harappa, Mohenjo-Daro, Vedic Hinduism, Ritual.

Citation

Ulutürk, Muammer. “A Discussion on the Origins of Vedic Hinduism: The Role of the Indus Valley Civilization”. *The Journal of Near East University Faculty of Theology* 11/2 (December 2025), 653-679. <https://doi.org/10.32955/neu.ilaf.2025.11.2.10>

Date of Submission	09.08.2025
Date of Acceptance	01.12.2025
Date of Publication	31.12.2025
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author acknowledges that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Giriş

MÖ 3. binyılda, Eski Mezopotamya ve Eski Mısır'la çağdaş olarak gelişen İndus Vadisi Uygarlığı din, tarih ve kültür araştırmaları açısından incelemeye değer konulardan biridir. Bu uygarlığın, insanlık tarihinin en erken şehirleşmiş toplumlarından biri olarak gelişmiş kent planlaması, kanalizasyon sistemleri, standartlaşmış ağırlık ölçüleri ve zanaat teknolojisi gibi alanlarda ortaya koyduğu başarılar, insanlık tarihindeki ilk büyük şehirli toplumlar arasında önemli bir örnek teşkil etmektedir.

Bu çalışmanın konusu, İndus Vadisi Uygarlığı'nın dinî inanç sistemi ile Vedic Hinduizm arasındaki muhtemel bağlantıların arkeolojik veriler üzerinden incelenmesidir. Araştırma problemi, İndus toplumunun doğa merkezli inanç yapısının, daha sonraki Vedic geleneklerin biçimlenmesinde nasıl bir rol oynadığı sorusudur. Bu konuya ilişkin literatür değerlendirmesi, arkeolojik verilerden hareketle farklı yorumlar geliştiren Sir John Marshall, Jonathan Mark Kenoyer ve Walter A. Fairervis, Sir R. E. Mortimer Wheeler gibi araştırmacıların özgün katkıları doğrultusunda yapılandırılmıştır. Türkçe akademik yazında bu uygarlığın dinî yapısına odaklanan kapsamlı araştırmaların son derece sınırlı olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu çalışma, söz konusu eksikliği gidermeyi ve alandaki boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır. Çalışmanın alana katkısı, İndus dini ile Vedic Hinduizm arasındaki ilişkiyi dinler tarihi perspektifinden inceleyen Türkçe literatürdeki az sayıdaki örnekten biri olmasında yatmaktadır.

Çalışmanın yöntemi, üç temel eksen üzerine kurulmuştur. Birincisi, Harappa, Mohenjo-Daro, Kalibangan gibi merkezlerde ortaya çıkarılmış arkeolojik materyalin (mühürler, figürinler, mezarlar, ateş sunakları) ikonografik çözümlemesidir. İkincisi, bu verilerin Vedic metinlerdeki ritüel, sembol ve tanrı-tanrıça tasvirleriyle karşılaştırılmasıdır. Üçüncüsü ise bu karşılaştırmaların, kültürel süreklilik ve dinî dönüşüm olguları açısından dinler tarihi perspektifinden değerlendirilmesidir.

Arkeolojik bulgular, ikonografik veriler ve karşılaştırmalı dinler tarihi yaklaşımı birlikte değerlendirilmiş; mevcut yorumlar içerik analizi yoluyla çözümlenmiştir. Bu bütüncül yaklaşım, İndus dinî pratiğinin doğa, doğurganlık ve ritüel merkezli karakterini anlamaya ve Vedic Hinduizm'e olası etkilerini ortaya koymaya yöneliktir. Vedic Hinduizm'in kökenlerinin İndus Vadisi halklarının dinî yapısıyla ilişkili olabileceği yönündeki varsayımlar, ancak eldeki arkeolojik bulgular çerçevesinde yorumlanmaktadır. Bu nedenle “bir din hakkındaki yazılı belgelerin kıtlığı dikkate alındığında arkeolojik belgelerin paha biçilmez bir değere sahip olduğu görülmektedir.”¹ Günümüz Pakistan sınırları içinde bulunan Harappa, Rig Veda metinlerinde adı geçen Hariyupiya ile özdeşleştirilir.² İndus

¹ Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi II*, çev. Ali Berkay (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2003), 2/162.

² Anup Singh, “Importance and Impacts of Indus Valley Civilisation”, *International Journal of Academic Research and Development* 3/2 (2018), 75.

Vadisi halklarının din ve inanç sisteminin, özellikle sonraki dönem Hint dinlerinde görülen tanrılar ve ritüellerle olan muhtemel bağlantılarını ortaya koymak, bu erken uygarlığın dinler tarihi açısından taşıdığı özgün önemi vurgulamak bakımından önem arz etmektedir. İndus Vadisi Uygarlığı'nın dinî yapısını anlamaya yönelik en somut kanıtların sınırlı olması ve İndus yazısının hâlâ çözülememiş bulunması³, elde edilen sonuçların büyük ölçüde spekülatif kalmasına neden olmakta, bu yorumlar çoğu zaman, çok daha sonraki Hindu perspektifine dayanan geriye dönük çıkarımlar olarak değerlendirilmektedir.⁴ Fairservis'in de belirttiği üzere, yazısı henüz çözülememiş bu uygarlık hakkında yapılabilecek araştırmalar, şimdilik arkeolojik kayıtlardan elde edilen bulgu ve çıkarımlara dayanarak yürütülmek durumundadır.⁵ Bu nedenle çalışmamızda, bölgeden elde edilen arkeolojik veriler, bunları yorumlayan araştırmacıların görüşleri değerlendirilmiş ve bu konuya bir katkı sunmak hedeflenmiştir.

1. İndus Vadisi Uygarlığı Hakkındaki Çalışmalar

İngiliz Arkeoloji Araştırmaları yöneticisi Marshall (1876–1958) tarafından 1924 yılında İndus Nehri boyunca daha önce bilinmeyen bir kültür gün yüzüne çıkarılmış ve bu kültür, İndus Vadisi Uygarlığı (Harappa) olarak adlandırılmıştır. Ardından Wheeler'in Harappa'da ve diğer araştırmacıların Mohenjo-Daro'da yürüttüğü çalışmalar, bu uygarlığın MÖ 2600'lere kadar uzanan, kapsamlı ve gelişmiş şehir merkezli bir kültür olduğunu ortaya koymuştur.⁶ İndus Vadisi Uygarlığı'na dair arkeolojik kalıntılar, 1924'de Marshall'ın Harappa'da başlattığı kazılardan önce sistematik olarak incelenmemiştir. Ancak Harappa'nın kalıntıları aslında 19. yüzyılda Charles Masson ve Sir Alexander Cunningham tarafından fark edilmişti. Gezgin Masson, 1820'lerin sonunda Harappa'yı tesadüfen keşfetmiş, gözlemlerini ise dört ciltlik *Narrative of Various Journeys in Balochistan, Afghanistan and The Panjab*⁷ adlı eserinde yayımlamıştı. Yaklaşık kırk yıl sonra Cunningham, bölgede

³ Son dönemlerde yapılan önemli bir araştırma sonucuna göre İndus yazı sisteminin 417 ile 694 arasında işarete sahip olduğu tahmin edilmektedir. Yazılar oyma, kabartma, kazıma, kakma, kalıplama, boyama gibi çeşitli tekniklerle işlenmiş, kemik, fildişi, seramik, bakır, fayans, altın, alçı, kumtaşı, gümüş, steatit ve pişmiş toprak gibi farklı malzemeler üzerine uygulanan logo-hecesel bir sistem olup, çoğunlukla mühürler ve tabletler üzerinde bulunmuştur. Bu yazıların dinî mi yoksa idari amaçlı mı olduğu belirsizliğini korumaktadır. Bk. Shruti Dagguni - Peter Z. Revesz, "A Method of Identifying Allographs in Undeciphered Scripts and Its Application to the Indus Valley Script", *Humanities and Social Sciences Communications* 8/1 (2021), 8.

⁴ Geoffrey Samuel, *The Origins of Yoga and Tantra: Indic Religions to the Thirteenth Century* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 3.

⁵ Walter A. Fairservis, "The Script of the Indus Valley Civilization", *Scientific American* 248/3 (1983), 58.

⁶ A. Jones Constance - James D. Ryan, "Indus", *Encyclopedia of Hinduism* (New York: Facts On File, 2007), 196.

⁷ bk. Charles Masson, *Narrative of Various Journeys in Balochistan, Afghanistan, the Panjab & Kalât* (London: Richard Bentley, 1844).

kazılar yaparak mühürler çıkarmış ve dikkat çekmişti. Bu erken keşiflere rağmen kalıntıların önemi uzun süre anlaşılamamış, ancak Marshall'ın 1920'de *Illustrated London News*'da Harappa ve Mohenjo-Daro bulgularını duyurmasıyla bölgeye yönelik arkeolojik ilgi artmış ve kazı çalışmaları başlamıştır.⁸ Bu araştırmalara göre yaklaşık beş bin yıl önce, kuzey Hindistan ile Pakistan ve Afganistan'ın bazı bölgelerinde ortaya çıkan bu gelişmiş uygarlığın halkı, İndus ve Sarasvati nehirlerinin verimli topraklarında tarım ve hayvancılık faaliyetleri yürütmüştür. Halkı, zarif çanak çömlekler, değerli taşlardan mücevherler ve taş ile metalden heykeller üretmiştir. Ancak MÖ 1700 dolaylarında bu uygarlık aniden ortadan kaybolmuştur. Bazı tarihçiler, depremler, taşkınlar ve kuraklık gibi doğal afetlerin, bölge halkını yaşadıkları yerlerden göçe zorlamış olabileceğini öne sürmektedir.⁹ Bu uygarlığın çöküşünün nedenlerinden biri de Aryan istilasına olabileceği yönündedir.¹⁰ Ayrıca bu uygarlığın kültürel mirası, çok daha sonraki dönemlerde halk geleneklerinde dolaylı biçimlerde yaşamaya devam etmiştir.¹¹ Çalışmamızda, işte bu dolaylı biçimlerde yaşamaya devam eden Hint dinî ve kültürel pratiklerinin kökenlerinde, söz konusu uygarlığın etkilerinin bulunup bulunmadığı sorusuna yanıt arayacağız.

Hinduizm'in arkeolojik kökenlerine ilişkin araştırmalar genellikle Hindistan'ın farklı bölgelerinde tespit edilen tarih öncesi kültürlerle başlatılmaktadır. MÖ 3. binyılda gelişen kentsel İndus Uygarlığı'na ait bazı kültürel unsurların, daha sonraki Hindu ikonografisi ve düşünsel idealleriyle ilişkilendirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Ancak bu bağlantılar hâlâ spekülâtif olup, kesinleşmemiştir.¹² Örneğin, Hindu milliyetçiliğinden etkilenen bazı arkeologlar, İndus ve Ganj nehirleri arasındaki bu yerli uygarlığın hem tarihsel Hindu toplumunun hem de erken Vedik geleneğin temelini oluşturduğunu savunmaktadır.¹³ Neha Gupta, arkeolojik kanıtların tarih yazımında nasıl kullanıldığını inceleyerek, arkeoloji, Hindistan tarihi ve milliyetçilik arasındaki ilişkiye dair daha geniş kapsamlı bir tartışma başlatmıştır. Özellikle Mohenjo-Daro ve Harappa gibi ilk kazılan İndus yerleşimlerinden

⁸ Charise Javonillo, "Anlaşılmaz, İbret Verici ve Deşifre Edilmemiş Yönleriyle İndus Vadisi Medeniyeti", çev. Yalçın Kayalı, *İğdir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7 (Nisan 2015), 194.

⁹ Virginia Schomp, *Ancient India* (New York: Marshall Cavendish Corporation, 2010), 16; Malati J. Shendge, "Floods and the Decline of the Indus Civilization", *Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute* 71/1-4 (1990), 219.

¹⁰ Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi I*, çev. Ali Berkay (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2003), 1/241; Turgay Ovalı, "Bir Medeniyet Tasavvuru Olarak Kurucu Hint Metinleri", *Medeniyet Araştırmaları Dergisi* 4/2 (Aralık 2019), 126.

¹¹ Halide Rumeysa Küçüköner, "Hint Alt-Kıtasının Dini ve Kültürel Yapısının Şekillenmesinde Arilerin Rolü", *Şarkiyat* 10/2 (Mayıs 2018), 615.

¹² bk. Namita Sanjay Sugandhi, "The Archaeology of Hinduism", *Oxford Research Encyclopedia of Anthropology* (Oxford: Oxford University Press, 2023).

¹³ Neha Gupta, "Why the Social Context of Archaeology Matters in the Study of the Indus Valley Civilization: Insight on Banerji's 'Pre-Buddhist' Period at Mohenjodaro", *Journal of Multidisciplinary Studies in Archaeology* 1 (2013), 39.

yararlanarak, bu alanların belgelenmesinin kazıcıların edebî kaynakları göz ardı ederek, yalnızca bulunan eserler ve manzaralardan oluşan bir koleksiyon aracılığıyla kentsel ve hiyerarşik bir toplum yapısına dair kanıtlar sunmasına imkân tanıdığını ifade etmiştir.¹⁴

Antik Hindistan, dünya tarihindeki başlıca dinî geleneklerin doğuşuna sahne olmuş önemli bir kültürel ve tarihsel bir merkezdir. Hint toplumunun şekillenmesinde en büyük rolü oynayan din ise Hinduizm'dir. Günümüzde Hindistan ve diğer ülkelerde 1,2 milyardan fazla insan bu kadim inancı yaşamaya devam etmektedir. Kurucusu olmayan Hinduizm, kimi uzmanlara göre antik İndus Vadisi Uygarlığı'nın inançları ile Hindistan'a yerleşen Aryanların dinî geleneklerinin birleşiminden doğmuştur.¹⁵ Hindistan'ın en eski uygarlıklarından biri olan İndus Vadisi Uygarlığı, bazı araştırmacılarca Vedik Hinduizm ve kültürünün önemli temellerinden biri olarak kabul edilmiş, farklı ve ona kıyasla daha üstün görülmüştür. İki gelenek arasında belirgin bir devamlılık olduğu öne sürülmüş olsa da bu iddiayı destekleyen kanıtlar yukarıda zikrettiğimiz arkeolojik verilerin yorumlarıyla sınırlıdır. Zaman ve mekân açısından farklı dönemlere ve bölgelere ait olan bu iki yapı inanç ve ritüeller bakımından kimi özellikleriyle benzemekte ya da ayrışmaktadır. Nagendra Rao'nun değerlendirmesine göre, İndus Vadisi Uygarlığı'nda çoktanrılı ve doğa merkezli bir inanç sisteminin hâkim olduğu; bitki ve hayvan kültürleri ile eril ve dişil tanrılara yönelik tapınma pratiklerinin yaygın biçimde sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. Buna karşılık, Vedik dönemdeki halkın putlara tapmadığı, dolayısıyla inanç biçimlerinin farklılaştığı düşünülmektedir. Bununla birlikte Harappa yerleşimlerinde, Vedik panteonun başlıca tanrıları arasında yer alan İndra, Varuna ve Agni'ye ilişkin herhangi bir arkeolojik bulguya rastlanmamıştır. Bu kültürel farklılıklar, bilim insanları arasında uzun süre Aryan ve Aryan olmayan topluluklar üzerine tartışmalara yol açmıştır.¹⁶ Bununla birlikte, İndus Uygarlığı'nın dinî yapısının tamamen Vedik inançlardan bağımsız olduğu da kesin olarak söylenemez. İndus Vadisi Uygarlığı'ndaki Ana Tanrıça figürleri, Hinduizm'in erken dönemlerinde görülen Şakti kültürüyle ilişkilendirilmiştir. Doğurganlık ve bereketi simgeleyen Şakti kültü, İndus halkının doğa ve doğurganlıkla ilişkili tanrıçalara yönelik tapınma pratikleriyle paralellik göstermektedir. Bu durum, İndus halkının dinî inançlarının, Hinduizm'in erken dönem inançlarıyla benzerlik taşıdığına işaret etmektedir. Arkeolojik bulgular, İndus toplumunda cenaze ritüellerinin çoğunlukla kremasyon yoluyla gerçekleştirildiğini ancak bazı durumlarda toprağa gömülme uygulamalarının da görülebildiğini, ölüye yiyecek, içecek ve kişisel eşyalar bırakıldığını, bazen de ölünün yönünün belirli yıldızlara veya kutsal sayılan nehirlerle dönük biçimde yerleştirildiğini göstermektedir. Bu uygulamalar, Hinduizm'deki ölü yakma geleneği ile ölüye sunular

¹⁴ Gupta, "Why the Social Context of Archaeology Matters in the Study of the Indus Valley Civilization: Insight on Banerji's 'Pre-Buddhist' Period at Mohenjodaro", 39.

¹⁵ Schomp, *Ancient India*, 20.

¹⁶ Nagendra Rao, "Continuity and Change: Harappan Religion, the Vedic Religion and Classical Hinduism", *Cultural Contours of History and Archaeology Volume VII: Buddhism and Other Religions* (Delhi: B.R. Publishing Corporation, 2015), 261-264.

birakma (piṇḍa-dāna) ve ruhun sonraki yaşama geçişini kolaylaştırmaya yönelik (antyeṣṭi) ritüelleriyle benzerlik taşımaktadır. Hinduizm’de, ölümlerin ruhlarının yeniden doğacağına (saṃsāra) inanılması da bu benzerliği güçlendirmektedir. Bu da İndus halkının ölüm sonrası yaşamla ilgili benzer bir inanca sahip olduğunu düşündürmektedir. Bunun yanı sıra, İndus halkı karmaşık hayvan figürleri ve hayvan başları tasvirlerine sıklıkla yer vermiştir. Bu figürlerin, doğa güçlerine ya da ilahî varlıklara göndermede bulunduğu anlaşılmaktadır. Hinduizm’de de bazı tanrılar hayvan formunda veya hayvanlarla ilişkilendirilmiş, Ganesha örneğinde olduğu gibi bu tanrılardan bazıları belirli hayvanlarla özdeşleştirilmiştir. Bu etkileşim yalnızca dinî sembol ve ritüeller düzeyinde değil, aynı zamanda kültürel hafıza, mekânsal kullanım ve toplumsal örgütlenme biçimlerinde de izlenebilmektedir. Özellikle ateş kültü, arınma pratikleri ve doğurganlıkla ilişkili ikonografinin, Aryan sonrası dönemde yeni anlam katmanları kazanarak Vedic gelenek içinde yeniden yorumlandığı görülmektedir. Böylece İndus geleneğine ait unsurların, yalnızca erken Hinduizm’in oluşumuna zemin hazırlamakla kalmayıp, Vedic dönemde ortaya çıkan ritüel çeşitliliğin ve sembolik düalizmin şekillenmesinde de rol oynadığı söylenebilir. Bu çerçevede İndus-Aryan buluşması, salt bir kültürel devralma süreci değil, aynı zamanda her iki geleneğin ritüel pratiklerini dönüştüren karşılıklı bir yeniden anlamlandırma dinamiği olarak değerlendirilebilir.¹⁷

Öte yandan eski Hint metinleriyle arkeolojik bulgular yan yana değerlendirildiğinde, Rig Veda’nın (yaklaşık MÖ 1500) şehirleşmiş bir topluma dair herhangi bir iz sunmaması ve metinlerde sıkça yer verilen büyük savaş atlarının İndus Vadisi’nde arkeolojik olarak doğrulanamaması, İndus Vadisi Uygarlığı ile Vedic Hinduizm arasında varsayılan süreklilik iddialarını zayıflatmaktadır. Nitekim Rig Veda’da yerleşik şehir yaşamına, anıtsal yapılara veya gelişmiş bir kentsel düzene ilişkin hemen hiçbir betimleme bulunmazken, ilahilerin göçebe-pastoral bir yaşam düzenini yansıttığı görülür. Benzer şekilde, Vedalarda tasvir edilen iri yapılı ve güçlü atlara ilişkin kalıntılar yalnızca Vedic toplulukların yaşamış olabileceği Kuzey Pencap bölgesinde tespit edilmiş, İndus Vadisi’nin diğer yerleşimlerinde ise bu tür atlara dair doğrulanabilir bir arkeozoolojik buluntuya rastlanmamış, yalnızca daha küçük boyutlu yerli Hint atı kalıntıları belirlenmiştir.¹⁸ Ayrıca İndus Vadisi Uygarlığı’nın dinî ve kültürel doğasına ilişkin süregelen tartışmalardan biri olan dil meselesidir. Kimi uzmanlar bu bölgedeki yazının bir Dravidya dilini yansıttığına ve İndus Vadisi halklarını çağdaş Dravid dilini konuşanlara bağladığına inanmaktadır. Kimileri ise yazının dilinin Hint-Aryan olduğuna inanmaktadır.¹⁹ Yerli Dravidyen kültürü ile Aryan kültürünün sentezinden doğan Hinduizm içerisinde, İndus Uygarlığı’na ait unsurlar da yer

¹⁷ Kashinath Narayan Dikshit, *Prehistoric Civilization of The Indus Valley* (New Delhi: Sir William Meyer Lectures, University of Madras, 1939), 33-39.

¹⁸ A. Jones Constance - James D. Ryan, “Indus Valley Civilisation”, *Encyclopedia of Hinduism* (New York: Facts On File, 2007), 196-197.

¹⁹ A. Jones Constance - James D. Ryan, “Dravidian”, *Encyclopedia of Hinduism* (New York: Facts On File, 2007), 137.

almakta ve bu unsurlar, yerli kültürel mirasın bir bölümünü yansıtmaktadır.²⁰ Öte yandan Rig Veda'nın aksine her ne kadar efsanevi unsurlar barındırsa da Mahabharata Destanı İndus Vadisi Uygarlığı'na ait şehirler hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.²¹

İlk Hindu kutsal metinleri, Aryanların dili olan Sanskritçe yazılmış dua ve ilahilerden oluşan Vedalar'dır. MÖ 1500 ile MÖ 500 yılları arasındaki Hint tarihi dönemi, bu kutsal metinlerden esinlenerek genellikle Vedik dönem olarak adlandırılır.²² Vedizm, MÖ 2. binin ortalarından itibaren Hindistan'a göç eden Aryan kökenli din adamlarının teşkil ettiği Brahmanlar ve onların oluşturduğu kutsal Veda külliyatı etrafında meydana gelen bir inanç sistemidir. Vedik Hinduizm'in doğuşuna giden süreci ve Hindistan'daki kültürel değişimleri anlayabilmek için, İndus Vadisi Uygarlığı'nı anlamak gerekmektedir. Hindistan coğrafyası, sembolik süreklilikleri, ritüel benzerlikleri ve yerleşim pratiklerini inceleyerek kültürel etkileşimlerin izini sürmek açısından önemli veriler sunmaktadır. Ayrıca, sürdürülebilir kentleşme modelleri açısından da İndus Vadisi Uygarlığı, bugünün dünyasına ilham verecek niteliktedir. Çevreyle uyumlu şehir planlaması, kamu sağlığına yönelik kanalizasyon sistemleri ve merkezi olmayan kent yapılanmaları, günümüz şehircilik sorunlarına tarihsel perspektiften bakmayı mümkün kılmaktadır. İndus Vadisi Uygarlığı'nın anlaşılması, arkeoloji veya tarih disiplini için olduğu kadar antropoloji, dinler tarihi, mimarlık, çevre tarihi ve dilbilim gibi pek çok farklı akademik alan için de zengin ve henüz tam anlamıyla keşfedilmemiş bir araştırma alanı sunmaktadır. Bu çok disiplinli potansiyel, onu insanlık tarihinin en değerli inceleme alanlarından biri hâline getirecek pozisyonadadır. İndus Vadisi'nde eski dünyanın diğer antik uygarlıklarının karakteristik özelliği olan krallara, saraylara ve büyük tapınak komplekslerine dair kanıtlar henüz netleşmemiş olsa da arkeolojik buluntular üzerinden bu uygarlığın dini, ritüelleri ve dinî örgütlenmesi hakkında birtakım karinelere ulaşmak mümkündür. Buradan itibaren İndus Vadisi Uygarlığı'nın inanç sistemi hakkında bilgi veren bazı bulguları zikredebiliriz.

2. İndus Vadisi Kazılarının Ortaya Koyduğu Dinî ve Kültürel Veriler

2.1. Mühürler ve Tarihsel Değeri

İnsanlık tarihinin ilk dönemlerinden itibaren mühürler, malların ya da belgelerin damgalanarak sahiplenilmesi, bir metanın bireye ya da topluluğa ait olduğunu doğrulama, üretim kaynaklarına erişimi sağlama ve ticari ürünlerin güvenliği ile dağıtımını düzenleme amacıyla kullanılmıştır. Bu uygulama çağdaşı olan Mısır ve Mezopotamya'da olduğu gibi İndus Uygarlığı'nda yaygın biçimde görülmektedir. Özellikle delikli bir çıkıntıya veya topuza sahip kare biçimli mühür türü, İndus Uygarlığı'nda ilk kez yaklaşık MÖ 2600 dolaylarında ortaya çıkmıştır.²³ Harappa'da yapılan son kazılara göre, boynuzlu boğa gibi

²⁰ Küçüköner, "Hint Alt-Kıtasının Dini", 614.

²¹ bk. Ovalı, "Bir Medeniyet Tasavvuru Olarak Kurucu Hint Metinleri", 120.

²² Schomp, *Ancient India*, 17.

²³ Ercüment Yıldırım - Kadriye Leyla Gökşen, "Harappa – İndus Medeniyetinde Mühürler", *History*

hayvan figürlerinin yer aldığı kare mühürler, yazılı en eski mühürler arasında yer almaktadır. Yazı bulunan mühürlerdeki hayvan oymaları, sonraki dönemlerdeki mühürlere göre daha keskin ve köşeli, yazılar ise daha kıvrımlı bir yapıya sahiptir. Daha sonraki mühürlerde ise hayvan figürleri daha yumuşak, yuvarlak hatlara sahip olurken, yazılar sert ve geometrik bir biçimde oyulmuştur.²⁴ Marshall'ın 1922-1927 yılları arasında Mohenjodaro'da gerçekleştirilen kazılarda bulunan bir mühür üzerindeki figürü, tanrı Şiva'nın prototipi olarak tanımladığı yayınıyla birlikte,²⁵ dinî yorumlara yönelik neredeyse tüm çalışmalar bu figür etrafında şekillenmeye başlamıştır.²⁶ Bu bağlamda, Harappa kazılarında elde edilen bulguların Hinduizm'e dair yorumları etkilediği kabul edilen çalışmalar arasında Marshall'ın araştırmaları özellikle dikkat çekmektedir. Bağdaş kurmuş, boynuzlu başlık taşıyan ve etrafında hayvanlar bulunan bu erkek figür, ereksiyon hâlindeki penisi, manda başlığı ve yogik bir duruşla tasvir edilmiş olması nedeniyle Marshall'ın yanı sıra sonraki bazı araştırmacılar tarafından da Vedik Hinduizm'de Şiva'nın bir sıfatı olan Paşupati yani "hayvanların efendisi" figürü ile ilişkilendirilmiş ve bu mührü proto-Şiva yorumu getirilmiştir. Bu tür İndus Vadisi kalıntıları, daha sonraki Vedik kültürü ve Aryanlar arasındaki ilişkiye dair pek çok tartışmaya konu olmuştur.²⁷ Sözün geçeni "hayvanların efendisi" ile ilişkilendirilen hayvanlar, bir gergedan ve bir su mandası, bir fil ve bir kaplan ve başı dönük bir keçidir. Fairservis'in yorumu, yazıtta görülen mandanın "yüce olan", "şeflerin efendisi" biçiminde anlaşılması gerektiği yönündedir.²⁸ Hint dinî geleneği içinde Dravidyen kökenleri güçlü olan unsurlardan biri, su mandası kültü ve buna bağlı mitolojilerdir. Bu bağlamda, mühürde yer alan insan biçimli manda figürünün, bu geleneğe yeni bir ışık tutup tutamayacağı konusu uzun süredir tartışılmaktadır.²⁹ Öte yandan Kiş'teki buluntularla benzerlik arz eden tek boynuzlu hayvan tasvirli mühür,³⁰ İndus mühür geleneğinin Mezopotamya ile ikonografik düzeyde birtakım ortaklıklar ya da etkileşimler taşıyabileceğini düşündürmektedir.

Studies 15/1 (Şubat 2023), 258-259.

²⁴ J. M. Kenoyer, "The Origin, Context and Function of the Indus Script: Recent Insights from Harappa", *Mohenjo Daro* 1/1 (2025), 149.

²⁵ bk. Marshall Sir John, *Mohenjo Daro and the Indus Civilization Vol-I* (London: Stephen Austin and Sons Ltd., 1931).

²⁶ Alf Hiltebeitel, "The Indus Valley 'Proto-Siva', Reexamined through Reflections on the Goddess, the Buffalo, and the Symbolism of vāhanas", *Anthropos* 73/5 (1978), 767.

²⁷ Constance - Ryan, "E.H.", 2007; bk. Sudeshna Guha, "Negotiating Evidence: History, Archaeology and the Indus Civilisation", *Modern Asian Studies* 39/2 (2005), 399-426.

²⁸ "The Script of the Indus Valley Civilization", 60.

²⁹ Hiltebeitel, "The Indus Valley Proto-Shiva", 773.

³⁰ Charise Joy Javonillo, "Indus Valley Civilization: Enigmatic, Exemplary, and Undeciphered", *ESSAI* 8/21 (2010), 70.

Şekil 1. “Paşupati” (“Hayvanların Efendisi”) olarak yorumlanan figür (Proto-Şiva).³¹

Ercüment Yıldırım ve Kadriye Leyla Gökşen'in tespitine göre, bu hipotez doğrulanabildiği takdirde önemli iki sonuç ortaya çıkacaktır: Birincisi, Hinduizm'e ait kimi unsurların kökeninin Vedalardan daha erken bir döneme uzandığı; ikincisi ise Aryanların yerli halkı istila ederek Vedik gelenekleri inşa ettikleri yönündeki yaygın anlatının tarihsel geçerliliğinin tartışmalı hâle geldiğidir. Henüz çözümlenmemiş bir mührü dayanan bu hipotezlerin her ikisinin de tarihsel gerçekliği yeniden şekillendireceği açıktır.³² Bununla birlikte, konuya ilgi duyan bir araştırmacı bu tür eşleştirmeleri yalnızca görsel benzerliklere dayandığı için doğrudan bir dinî süreklilik kanıtı saymayabilir. Figürinlerde sıkça rastlanan doğurganlık temalı kadın heykelciklerin ise ana tanrıça kültünün varlığına işaret ettiği düşünülebilir. Bu figürlerin çoğunda abartılı cinsel özelliklerin vurgulanması, doğurganlık, bereket ve yeniden doğuş gibi temalarla ilişkilendirilebilir. Bu durum, İndus Vadisi halkının doğa ile iç içe bir inanç sistemi geliştirmiş olduğunu düşündürmektedir.

Harappa, Mohenjo-Daro, Lothal ve Kalibangan gibi merkezlerde keşfedilen mühürler, pişmiş toprak figürinler, mimari yapılar ve mezar uygulamaları, bu uygarlığın inanç sistemi hakkında dolaylı ipuçları sunmaya devam etmektedir. Harappa dönemine ait mühürlerde, mühür muskalarında, bakır levhalarda ve kilden yapılmış insan figürlerinde; boynuz, boğa kulağı, toynak ve kuyruk gibi unsurların eklenmesiyle belirgin biçimde hayvan-insan karışımı (hibrid) temsiller ortaya konmuştur. Ayrıca, yalnızca Mohenjo-Daro'da bulunan ve üzerine bir kalemle kazınmış insan figürleriyle bezenmiş küçük, düz bakır levhalar veya muskalar da bu bağlamda dikkat çekicidir. Bu figürler, boynuzlu hayvan maskeleri takmakta ve yapraklardan, postlardan, derilerden ya da yapağıdan yapılmış, hatta bir tür kamuflaj işlevi gören giysiler giymektedir. Hayvan biçimli süslemelerle bezeli bu figürler çoğunlukla yay ve ok taşır. Bu durum, Harappa döneminde belirli dinî ritüellerin veya törensel uygulamaların var olmuş olabileceğini göstermektedir.³³ Yine örneğin, boğa

³¹ Marshall, *Mohenjo Daro and the Indus Civilization*, 1/52.

³² “Harappa – İndus Medeniyetinde Mühürler”, 261.

³³ E. C. L. During Caspers, “Rituals and Belief Systems in the Indus Valley Civilization”, *Ritual, State*

kuyruklu ve boynuzlu bir fille, yanlara doğru yayılmış spiral şekilli boynuzlara sahip koç benzeri hayvan figürleri ile karşılaşmakta ve bu boynuzlar üzerinde belirgin bir şekilde çizilmiş böbrek deseni bulunmaktadır. Gövde yapıları ise, sığır ve kaplan karışımı kompozit figürler ile iki başlı ya da yak benzeri yaratıklardan oluşmaktadır. En dikkat çekici unsur ise, birçok örnekte, geleneksel olarak yemlik figürlerinin yerini alan, üç dal ya da fidan üzerine eğilmiş tavşan figürlerinin yer almasıdır.³⁴ Bu veriler ışığında, İndus mühürlerinin yalnızca ekonomik veya idari işlevlere sahip olmadığı, aynı zamanda dönemin dinî sembolizmini, ritüel anlayışını ve mitolojik tasavvurunu da yansıttığı anlaşılmaktadır. Mühürlerdeki figürler, doğa, bereket, koruyuculuk ve kutsallık temaları etrafında şekillenmiş bir inanç sisteminin maddi yansımaları olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla, mühürler hem İndus toplumunun dinsel dünyasını anlamada anahtar bir kaynak işlevi görmektedir hem de Vedik döneme uzanan kültürel sürekliliğin izlerini taşımaktadır.

2.2. Tanrılar ve Tanrıçalar

Bölgede gerçekleştirilen kazılar, Hinduizm'in tarihsel gelişimi açısından, bu dindeki sonraki evreleri haber veren bazı unsurları ortaya çıkarmıştır. Buluntular arasında, tanrıça merkezli tapınma biçimlerine işaret eden eserler de bulunmaktadır. Bu tanrısal formlar, Avrupa'da yapılan neolitik dönem kazılarına çok benzemektedir. İndus Vadisi'nden ele geçen eserler arasında, ticari işlevlere sahip ve üzerinde hayvan, insan ile tanrı-tanrıça betimlemeleri bulunan çok sayıda mühür yer almaktadır. Bu mühürlerden biri, bir ağacın önünde konumlanan ve kendisine tapınıldığı düşünülen dişi bir tanrıçayı betimlemekte olup bu ikonografi daha sonraki dönemlerde görülen yakşa ya da ağaç ruhlarına yönelik tapınma pratikleriyle dikkat çekici benzerlikler taşımaktadır. Rig Veda'da, başlıca tanrılar arasında Agni ve Indra, erkek ilahlar olarak öne çıkar. Metinde adı geçen tanrıların büyük çoğunluğu da erildir.³⁵ Bununla birlikte Hindistan'da tanrıçaya tapınmanın muhtemelen Neolitik çağlarda başlamış olabileceğine dair bazı görüşler mevcuttur. İndus Vadisi kazılarında bulunan bazı figürinler, tanrıça tasvirlerini andırmakta ve ilahi dişillığe odaklanıldığını düşündürmektedir. Bunlar arasında belki de en önemlisi Vak, yani konuşma tanrıçasıdır. Çünkü Vedic bağlamda konuşma, özellikle mantra biçiminde, ritüel gücün kaynağı veya temel taşıyıcısıdır. Nitekim Rig Veda'da bu tanrıçaya adanmış bir dizede, ondan “konuşmanın kişileşmiş hâli, sözün ve ruhun ilk tezahürü ve temsilcisi, insanlar ile tanrılar arasındaki iletişimin aracı” olarak söz edilir. Ayrıca onun Rişi Ambhrina'nın kızı olduğu da belirtilir.³⁶ Vedalarda adı geçen diğer önemli tanrıçalar Ushas (şafak), Ratri (gece) ve Aditi'dir.³⁷ Tüm inançların odak noktası Ana Tanrıça olarak görülmektedir.

and History in South Asia (Leiden: Memoirs of the Kern Institute, 1992), 107.

³⁴ During Caspers, “Rituals and Belief Systems”, 108.

³⁵ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi I*, 1/243.

³⁶ bk. Anonymous, *Rig Veda (Complete - Sakala Shakha)*, çev. Ralph T.H. Griffith (London: Kegan Paul, Trench, Trübner & Co., 1896)10/125.

³⁷ A. Jones Constance - James D. Ryan, “Goddess”, *Encyclopedia of Hinduism* (New York: Facts On File,

Vadinin üst sınıfları arasında, Ana Tanrıçaya doğurganlık ve tarımın tanrıçası olarak tapınılmıştır. Harappa'dan alınmış bir mühürde bu tanrıça, karnından ağaç çıkmış olarak tasvir edilmiştir. Birden fazla tablette görülen bir diğer tanrıça betimi, çatallı bir pipal ağacının dalında duran bir figürü göstermektedir. Bu figürün muhtemelen aynı Ana Tanrıçayı temsil ettiği düşünülmektedir. Bu sahnelerde tapınan kişi, kurban amacıyla bir keçi getirirken, sahnenin alt kısımdaki insanlar ise bir kurban törenine katılmış gibi görünmektedir. Pipal ağacının kutsiyeti günümüze kadar gelmiştir ancak bu ağacın Ana Tanrıça ile olan ilişkisi aynı derecede devam etmemiştir. Keçilerin kurban edilmesine dayalı ritüeller, Şakti tapınmasının karakteristik özelliklerinden biri olup, bu pratiğin İndus dinî mirasının dikkate değer unsurlarından biri olarak sürdürüğü düşünülmektedir.³⁸ Ana Tanrıçanın Vedik Hinduizm'de "toprak ana" olarak görülmesi, bu kültün kökeninin Harappa olabileceği izlenimini uyandırmaktadır. Örneğin, bir Vedik metin ölü bir kişiye şöyle hitap eder: "Toprak ana, sana doğru yürüsün! Seni ölümden korusun!" Bu ifade, Hint toprak kültürünün kökenine işaret eder ve Toprak Ana, âdeta Roma mitolojisinde tanrıların yaratıcısı olarak bilinen Tellus Mater gibi tasvir edilir. Bu sahne, Hint dinî tarihinde Toprak Ana'nın ölüme karşı koruyucu bir tanrıça olarak görüldüğü ve değer olarak en azından belirli bir zümre tarafından önemsendiği bir dönemi yansıtır.³⁹

Ana Tanrıça kültürünün geniş bir alanda yayıldığı bilinmektedir. Örneğin, Romalı Galya'nın "Venüs" heykellerinde ve Batı Asya'da çok eski çağlara dayanan tasvirlerde görülmektedir. Öte yandan, taş heykellerde oturur biçimde tasvir edilen erkek figürlerinin bir tapınma duruşunu temsil ettiği düşünülmektedir. Ancak, bu yorumu destekleyecek başka dinsel sembollerin bulunmaması nedeniyle, söz konusu figürlerin gerçekten bir ibadet sahnesini yansıtıp yansıtmadığı kesin olarak belirlenememektedir. Mühürlerdeki Şiva figürü kesin bir şekilde tanımlanmamış olsa da bu figürün, tarihsel Hindistan'ın büyük tanrısının gücünü yansıttığı düşünülmektedir. Bazı araştırmacılar, günümüze kadar süregelen Şiva'ya tapınma ve linga geleneğinin kökenlerinin Harappa uygarlığına uzanabileceğini ileri sürmektedir. Bu dönemde boğa sembolünün yaygın olarak görüldüğü, diğer hayvanların da sembol olarak kullanıldığı bilinmektedir. Şüphesiz, bu sembollerin yaygın olarak kullanılması, bölgenin dinî inançlarının karmaşıklığını ve değişimini göstermektedir.⁴⁰ Marshall'ın, bu figürü Şiva veya onun prototipi olarak tanımlamasındaki en büyük etkenlerden biri, İndus tanrısının üç yüzlü olarak tasvir edilmesidir. Klasik Hint sanatında da Şiva'nın üç yüzlü gösterilmesi, bu benzerliği desteklemektedir. Ayrıca, İndus tanrısının yoga benzeri duruşu, büyük yogi ve münzevilerin kralı olarak bilinen Mahayogi'yi -Şiva'nın bir sıfatı- çağrıştırmaktadır. Bir diğer neden ise yukarıda

2007), 168.

³⁸ Dikshit, *Prehistoric Civilization of The Indus Valley*, 33.

³⁹ Mircea Eliade, *Dinler Tarihi (İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi)*, çev. Mustafa Ünal (Konya: Serhat Kitabevi, 2005), 24-25.

⁴⁰ Mortimer Wheeler, *Cambridge History of India the Indus Civilization* (London: Cambridge At The University Press, 1953), 82.

değindiğimiz İndus figürünün etrafındaki vahşi hayvan topluluğunun, Şiva'nın Paşupati (hayvanların efendisi) rolüne işaret etmesidir. İndus figürünün boynuzları ve başlığı, yalnızca tanrısallık sembolü olmakla kalmayıp aynı zamanda Şiva'nın en önemli sembollerinden biri olan trisula (üç dişli mızrak) için de bir kaynak teşkil etmektedir.

İndus toplumunun suya ve arınma pratiklerine önem verdiği arkeolojik bulgulardan anlaşılmakta ancak bu uygulamaların doğrudan dinî ritüellerin bir parçası olup olmadığı kesinlik taşımamaktadır. Benzer şekilde, İndus halklarının doğa güçleriyle ilişkili tanrı ve tanrıçalara taptığına dair yorumlar bulunmakla birlikte, bu iddialar da mevcut veriler ışığında tam olarak doğrulanamamaktadır. Bununla birlikte, suya atfedilen arındırıcı işlev ve doğa unsurlarına yönelik saygının, güneşin, yağmurun ve nehirlerin tarımsal yaşamı sürdürülebilir kıldığı diğer erken dönem uygarlıkların inanç pratikleriyle belirli paralellikler taşıdığı söylenebilir.⁴¹

Son dönemlerde İndus Vadisi'nde yapılan arkeolojik araştırmalar, dokuz bin yıl öncesine tarihlenen bir avcı-toplayıcı yerleşiminde bulunan dik üçgen taşları, bir tanrıça kültüne ait bir sunak olarak yorumlanmış olup, bu sunak, günümüzde hâlâ kullanılan bazı örneklerle benzerlik göstermektedir. Harappa ve Mohenjo-Daro'nun şehir katmanlarında yapılan kapsamlı kazılar, çok sayıda toprak kadın figürünü gün yüzüne çıkarmış ve bu durum, MÖ 3. ve 2. binyıllarda İndus Vadisi'nde tanrıça kültürünün yaygın olduğunu göstermiştir. Dikkat çekici örneklerden biri olan DK 6847 numaralı mühür, bir incir ağacının altında yer alan bir tanrıça figürü ile kurban edilmek üzere ağaca doğru yönlendirilen bir markhor keçisini betimlemektedir. Tanrıçanın önünde, ellerini yukarı kaldırmış diz çökmüş bir erkek tapınan ve ağacın altında dizilmiş yedi kadın figürü görülmektedir. Başka bir mühürde bir kadının bir ağaç doğurduğu, diğerlerinde ise güçlü bir manda başlı tanrının yer aldığı görülür. Ancak, Vedalar ortaya çıkana kadar bu tanrılara dair isim, mit ya da ritüellere ışık tutacak herhangi bir yazılı kaynak bulunmamaktadır.⁴² Üst sınıflar arasında Ana Tanrıça'ya yönelik ibadet, diğer dinî uygulamaların merkezinde yer almaktadır. Bu ibadet, terracotta figürinlerle ve Harappa'dan gelen bir mühürde tanrıçanın rahminden çıkan ağaç motifiyle temsil edilmiştir. Bir tablette yer alan bir diğer önemli sembol, pipal ağacının iki dalı arasında duran tanrıça figürüdür. Bu figürün muhtemelen aynı Ana Tanrıçayı temsil ettiği düşünülmektedir. Bu tablette ibadet eden kişinin getirdiği keçi, bir kurban törenine katılan insanlarla birlikte görülmektedir. Pipal ağacının kutsallığı günümüze kadar sürerken, Ana Tanrıça ile ilişkisi aynı ölçüde devam etmemiştir. Hayvan kurbanı, özellikle keçi, Şakti ibadetinin belirgin bir özelliği olmuş ve bu, İndus dininden önemli bir miras olarak varlığını sürdürmüştür.⁴³

⁴¹ Jane Shuter, *The Indus Valley* (Chicago: Heinemann Raintree, Reed Educational and Professional Publishing, 2002), 8.

⁴² David M. Knipe, "Goddesses in Prehistory and the Vedas", *Encyclopedia of India*, ed. Stanley Wolpert (Farmington Hills: Thomson Gale, 2006), 1/320.

⁴³ Dikshit, *Prehistoric Civilization of The Indus Valley*, 5.

Bölgede ele geçen figürinler, çoğunlukla kil malzemeden yapılmış çeşitli plastik formlar sunmaktadır. İndus Vadisi kültürüne ait bu figürinlerin önemli bir bölümü, cinsellik ve dinî/büyüsel niteliklerle ilişkilendirilen kadın bedenlerini betimlemektedir. Kadın figürlerinin bu belirgin ağırlığı, Mezopotamya'da da görülen Ana Tanrıça merkezli inanç yapılarıyla paralellik kurmamıza imkân tanıyan bir veri olarak değerlendirilmektedir. Terracotta figürinler genellikle çıplak olarak, abartılı kalça hatları, belirgin göğüs formları ve özenle işlenmiş saç detaylarıyla doğurganlığı sembolize ettikleri düşünülmektedir. Bazı figürinlerde ise siyah ya da kırmızı renkte çizgisel süslemelere de rastlanmaktadır.⁴⁴ Mohenjo-Daro ve Harappa'nın daha geç dönem İndus Vadisi Uygarlığı'na ait çok sayıda mühür, ritüel obje ve yoni/lingam yapıları da kadın cinselliğinin kutsallığının ve dünyanın doğurganlığıyla ilişkisinin erken dönemde anlaşıldığına işaret etmektedir. Dışı ilkeye duyulan saygı ve onun insan ile bitki yaşam döngülerini düzenlediğine dair inanç, bu uygarlığın dünya görüşünün temel unsurlarından biri olarak değerlendirilmektedir.⁴⁵ Öte yandan Mağara resimleri ve heykellerde, -Mohenjo-Daro'daki "dans eden kız"dan başlayarak sonraki dönemlere ait çok sayıdaki heykel örneğine kadar- bulunan kanıtlar ile Vedalar, Upanişadlar ve destanlar gibi edebi kaynaklar, Hindistan'ın zengin dans geleneğini açıkça ortaya koymaktadır. Natyashastra, MÖ 2. yüzyıl ile MS 2. yüzyıl arasına tarihlenen klasik dans ve tiyatro metni, Hindistan'ın antik sahne sanatlarını sistematik hâle getirmiştir. Hindu diniyle ve tanrılara sunulan tapınak adaklarıyla köklü bir şekilde bağlantılı olan Hint dansı, yüzyıllar boyunca heykel sanatçılarına ilham vermiştir. Bu ilham, basit bir dansçı figüründen, dansın kralı anlamına gelen Nataraja formuyla betimlenen Şiva'nın karmaşık ve sembolik tasvirine kadar uzanır.⁴⁶ Durga gibi Savitri de Mahabharata'da ortaya çıkmadan önce Vedik öncesi İndus Vadisi Uygarlığı köklerine sahip olabilecek bir tanrıçadır.⁴⁷ Bazı pişmiş toprak heykelcikler, Ernest J. H. Mackay, Marshall, Fairservis, Bridget Allchin, Alf Hiltebeitel, Jim G. Shaffer ve Asko Parpola gibi çeşitli bilim insanları tarafından "Ana Tanrıça"ya (dolayısıyla doğurganlık kültüne) ait figürinler olarak tanımlanmıştır. Bu görüşü benimseyen araştırmacılar, söz konusu figürinlerin ikonografik özellikleri ile Hinduizm'deki Şakti geleneği arasında birtakım bağlantılar bulunduğunu ileri sürmektedir.⁴⁸

⁴⁴ Kemal Uludağ - Gökçe Özer Eröz, "Hinduizm ve Terakota Tapınaklar", *Sanat ve Tasarım Dergisi* 6/2 (2016), 212.

⁴⁵ A. Jones Constance - James D. Ryan, "Yoni", *Encyclopedia of Hinduism* (New York: Facts On File, 2007), 516.

⁴⁶ Sunil Kothari, "Dance Forms", *Encyclopedia of India*, ed. Stanley Wolpert (Farmington Hills: Thomson Gale, 2006), 1/286.

⁴⁷ David M. Knipe, "Devi", *Encyclopedia of India*, ed. Stanley Wolpert (Farmington Hills: Thomson Gale, 2006), 1/321.

⁴⁸ Shereen Ratnagar, "A Critical View of Marshall's Mother Goddess at Mohenjo-Daro", *Studies in People's History* 3/2 (Aralık 2016), 113-127.

2.3. Dinî Yapılar

Mohenjo-Daro ve Harappa gibi başlıca yerleşim yerlerinde yapılan kazılar, bu uygarlığın en azından bugün neredeyse tamamı Pakistan'da bulunan İndus Nehri'nin aşağılarından orta kesimlerine kadar uzandığını ortaya koymaktadır. Kalıntılar, tahıl ambarları, hamamlar, şehir planlaması, heykeltıraşlık ve bir çeşit yazı ile oldukça gelişmiş bir şehir kültürünü göstermektedir. İndus Vadisi Uygarlığı'nı ilk inceleyenler, tapınakların ve başka dinî kanıtların tam bir bilgi vermemesi nedeniyle, bölgenin dinî varlığını sorgulamışlardır. Bununla birlikte, dinî amaçlara yönelik kullanımlara dair bazı varsayımlar ortaya atılmıştır. Din, toplumlarda önemli bir rol oynamıştır ve dinî yapılar onun belirgin nesnesidir. Her kültürün kendine özgü bir tapınak biçimi vardır. En kadim toplumlarda bile tapınaklar genellikle biçim, iç düzen ve içerik açısından konut yapılarından farklılıkları temelinde tanımlanabilir. Ancak, İndus Uygarlığı'nda bu tür ipuçlarını bulma çabalarının sınırlı bir başarıya ulaştığı söylenebilir.⁴⁹ Harappa ve Mohenjo-Daro'da anıtsal nitelikte yapılar tespit edilmiş ancak bu yapıların tapınak, saray veya kraliyet mezarı gibi merkezî ritüel ya da siyasi işlevlere sahip olup olmadığı kesinlik kazanmamıştır. Kenoyer'a göre bu yapılanma, şehirlerde uzun süre tek bir kişi veya hanedanın hükmetmediğini, muhtemelen rekabet eden toprak sahiplerinin, tüccarların varlığını göstermektedir. Bu topluluklar, büyük şehirlerde var olmuş birçok farklı sosyal sınıf ve ekonomik grup arasında düzen ve hiyerarşi kurmuş ve bu düzeni sürdürmüş gibi görünmektedir.⁵⁰ Mohenjo-Daro'nun ilk kazı bilimcileri herhangi bir yapının saray ya da tapınak olduğunu doğrulayamazken, iç kale höyüğünde bu ünvanı hak edebilecek tek yapı, önce hamam ya da sıcak hava banyosu, daha sonra da devlet tahıl ambarı olarak tanımlanan yapıdır. İlk olarak 1920'lerde kazılan yapının tamamı 1950'de Wheeler tarafından yeniden incelenmiştir. Wheeler'in bu yapıyı bir devlet tahıl ambarı olarak yorumlaması, farklı yerleşimlerdeki karşılaştırmalara dayanmaktadır.⁵¹ Büyük hamamın kuzeydoğusunda dikkat çekici bir yapı bulunmaktadır. Bu yapı, rahip okulu olarak tanımlanmaktadır. Ancak, yapının tam olarak ne amaçla kullanıldığı hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Çünkü mimari tarihine dair detaylı bir çalışma yapılmamış ve mevcut planlar yetersiz kalmıştır. Bina sağlam bir yapıya sahiptir ve içerisinde açık bir avlu ve üç veranda bulunmaktadır. Odalar tuğla döşemelidir ve bu yapıda en az iki merdiven yer almaktadır.⁵² Arkeologlar, Mohenjo-Daro'daki yapıların herhangi birinin tapınak olup olmadığını kesin olarak bilmesede yöneticiler, tüccarlar ve büyük alayların katıldığı dinî törenlerin bu kentte gerçekleşmiş olabileceğini düşünmektedir. Ayrıca, Harappa'daki

⁴⁹ Jane R. McIntosh, *The Ancient Indus Valley New Perspectives* (Oxford: Library of Congress Cataloging, 2008), 275.

⁵⁰ Kenoyer, "Trade and Technology of the Indus Valley: New Insights from Harappa, Pakistan", *World Archaeology* 29/2 (January 1997), 263.

⁵¹ Jonathan Mark Kenoyer, *Ancient Cities of the Indus Valley Civilization* (Oxford: Oxford University Press, 1998), 64.

⁵² Wheeler, *Indus Civilization*, 33.

höyüklerle açılan kapıların da benzer törensel amaçlarla tasarlanmış olabileceğine inanılmaktadır.⁵³

Su kadar önemli bir öge olan ateş, Hint dinlerinde büyük bir rol oynamaktadır. Ateş, hem ritüel arınmanın bir aracı hem de tanrılara sunuların iletilmesini sağlayan temel bir unsur olarak kullanılmıştır. Kalibangan, Lothal, Nageswara, Vagad ve Rakhigarhi şehirlerindeki arkeolojik buluntular, ateş sunakları olarak adlandırılan çukurları ortaya koymaktadır. Özellikle Kalibangan'daki ateş sunakları, içerdikleri kömür, kül ve pişmiş toprak kalıplarıyla dikkat çekmektedir. Sunaklardaki kül kalıntıları ve hayvan kemikleri, kurban ritüellerine işaret etmektedir. Bu sunakların hayvan kurbanlarını yakmak ve ateş tanrısı Agni aracılığıyla istedikleri tanrılara göndermek için kullanıldığı düşünülmüştür. Ateş sunakları, halka açık mekânlarda olduğu gibi, Kalibangan'ın aşağı şehir bölgesindeki birçok evde de bulunmaktadır. Ancak günümüz Hindistan'ındaki birçok evde görülen ateş sunaklarının Mohenjo-Daro ve Harappa gibi kentlerde bulunmaması, dinî ritüel ve inanç biçimlerinin bölgelere göre farklılık gösterebileceğini ortaya koymaktadır.⁵⁴

2.4. Ritüeller

Mevcut arkeolojik veriler ışığında, bu uygarlığın dinî pratiği hakkında bazı çıkarımlarda bulunulabilir. Bu çıkarımlar Harappa halkının ibadetinin merkezî bir dinî otoriteye veya tapınak sistemine dayalı olmadığı, daha çok bireysel ve topluluk bazında gerçekleştirilen ritüellere dayandığı yönündedir. Harappa şehirlerinde doğa, bereket ve aile odaklı ibadetler ön plandadır. Suyla arınma ritüelleri ve ateşle ilişkili semboller, dinî yaşamın unsurları olabilir, ancak bu unsurların ibadetle ne kadar ilişkilendirilebileceği net değildir.⁵⁵ Harappa dinî hayatı bireysel ve doğa ile uyumlu bir yapıya dayanıyor gibi görünmektedir. Dinî ritüellerin en önemli uygulamalarından birinin, hayvan, yiyecek ve bazı durumlarda insan kurban etme geleneği olduğu düşünülmektedir. Bu kurban ritüelleri bazen sembolik, bazen ise gerçek anlamda gerçekleştirilmiş ve tanrılar adına yapılan ibadetin bir göstergesi olarak görülmüştür. Ritüellerde genellikle basit aletler kullanıldığı ve bu aletler arasında en yaygın olanlardan birinin, deniz kabuklarından yapılmış kepçeler olduğu görülmektedir. Bu kepçelerin büyük olasılıkla libasyon, yani kutsal sıvı sunma işleminde kullanıldığı düşünülmektedir.⁵⁶ Kurban sunularına dair yapılan çalışmalarda son zamanlarda kaydedilen en önemli gelişmelerden biri, bazı mühürlerde "kurban yazıtları" bulunduğu sonucuna varan Rus araştırmacıların görüşüdür. Hiltebeitel'in Knorozov'dan aktardığına

⁵³ Aronovsky Ilona - Sujata Gopinath, *Excavating The Past The Indus Valley* (Portsmouth: Heimann Library, 2004), 35.

⁵⁴ Didem Çağla, *MÖ 3. Binyılda Hidrolik Uygarlıklardan Harappa'nın Sosyoekonomik Yapısı* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 36; Jane R. McIntosh, *The Ancient Indus Valley New Perspectives* (Oxford: Library of Congress Cataloging, 2008), 278.

⁵⁵ Krishna Mohan Shrimali, "Religion, Urbanism and the Ruling Apparatus of the Harappans", *Studies in People's History* 4/1 (2017), 91-104.

⁵⁶ McIntosh, *The Ancient Indus Valley New Perspectives*, 291.

göre, hem bu kil mühürlerde hem de daha erken dönemlere ait bazı küçük taş levhalarda, aynı temel bloklardan oluşan ve değişken işaret gruplarını içeren yazılar görülmekte ve bu işaretlerin, “rahipler tarafından belirli bir kurban törenini gerçekleştirmek amacıyla tapınanlara dağıtıldığı”⁵⁷ düşünülmektedir. Boynuzlu başlık ve her iki kolda bileziklerle donatılmış tanrısal figürün yer aldığı mühürde, figürün pipal ağacının altında ayakta durduğu ve karşısında diz çökerek tapınan bir kimseye yöneldiği görülmektedir. Kompozisyonun bir kenarında, küçük bir tabure üzerine yerleştirilmiş insan başı dikkat çekerken, sahnenin diğer öğeleri arasında dev boyutlarda bir koç ve alay düzeninde sıralanmış yedi insan figürü yer almaktadır. Bu figürler, tek tüyden oluşan başlıklar takmakta, her iki kollarında bilezik taşımakta ve uzun etekler giymektedir. Mührün üst kısmında, figürlerin arasına serpiştirilmiş birkaç yazı karakteri bulunurken ayrıca ağacın tabanına yakın bir noktaya yerleştirilmiş tekil bir işaret de göze çarpmaktadır. Söz konusu sahne, yedi figürün katılımıyla gerçekleşen törensel bir geçit eşliğinde, tanrıya adanmış bir kurban sunumunu temsil ediyor görünmektedir. Bu anlatım, İndus Vadisi Uygarlığı’nın dinî yaşamına dair sembolik ve törensel göstergelerin çözümlenmesinde önemli bir görsel veri sunmaktadır.⁵⁸

Şekil 2. “Boynuzlu Tanrı ve Kurban Sahnisi” olarak yorumlanan figür.⁵⁹

İndus halkının, insanın yanı sıra hayvan kurban ettiğine ilişkin iddialar da araştırmacılar arasında dile getirilen görüşler arasındadır. Bu halk, dinî ibadetlerde özellikle keçi, boğa ve manda gibi hayvanları kurban olarak sunmuş, cenaze ritüellerinde ise ölülerin yakılmasına ve kemiklerin gömülmesine önem vermiştir. Bu ritüeller, Hinduizm’in erken dönem ibadet gelenekleriyle paralellik göstermektedir. İndus Vadisi’nde bulunan lingam taşları, Hinduizm’deki Şiva sembollerine benzemekle ancak

⁵⁷ Hiltebeitel, “The Indus Valley Proto-Shiva”, 779.

⁵⁸ Hiltebeitel, “The Indus Valley Proto-Shiva”, 779.

⁵⁹ Marshall, *Mohenjo Daro and the Indus Civilization*, 1/52.

bunların doğrudan Şiva'yı onurlandırma amacı taşıyıp taşımadığı konusunda net bir görüş birliği bulunmamaktadır. Bu buluntular, İndus halkının ölüm sonrası inançları ve ritüelleriyle bağlantılı dinî anlayışlarını yansıtmaktadır.⁶⁰ Ritüellerde kullanılan bir diğer nesne ise deniz salyangozudur. Hindu ritüellerinde trompet gibi ses çıkaran bir müzik aleti olarak kullanılan bu nesnenin, İndus halkı tarafından da benzer bir amaçla kullanıldığı düşünülmektedir.⁶¹

2.5. Semboller ve Pipal Ağacı

Mevcut bulgular, Harappa toplumunun büyük ve çok dilli bir nüfusu yöneten merkezî bir otoriteye sahip olduğunu göstermekte, bu da kullanılan sembollerin denetim ve yönetim amaçlı işlevler taşıdığına işaret etmektedir. Bu durum, daha sonraki dönemlerde Brahmanik elitlerin Vedik metinleri kontrol altında tutmak için kullandığı yazılı sistemler ve ezoterik geleneklerle dikkat çekici benzerlikler taşımaktadır.⁶² Öte yandan İndus Vadisi Uygarlığı'nda semboller şehir planlaması, dış mimari özellikler, giyim-kuşam, süs eşyaları ve yazı sistemi gibi unsurlarda kendini göstermektedir. Bu semboller genellikle yaşam alanlarının iç kısımlarına veya kutsal alanlara dâhildir. Bunlar özel ritüellerde kullanılan, giysi altında giyilen veya gösterişli bir şekilde sergilenmeyen kişisel süs eşyalarını içermektedir. İdeoloji ve toplumsal düzeni yansıtan semboller paleolitik dönemden bu yana kullanılmış olmasına rağmen, insan toplulukları tarımsal yerleşim yerlerinde yaşamaya başladıkça sembolik nesnelerin üretimi ve kullanımında bir artış olduğu görülmektedir. Özellikle metalürji, seramik, değirmencilik ve cam yapımı gibi uzmanlaşmış teknolojilerin icadı ve gelişimi, başlangıçta sembolik nesnelerin üretimi ile ilişkilidir ve bu zanaatlar yalnızca kullanışlı nesnelerin üretimi için kullanıldığında bile, bu nesnelerin şüphesiz önemli sembolik çağrışımları vardır.⁶³ İndus Vadisi kültüründe dinle ilgili sembollerin ve binaların eksikliği, İndus halkının somut bakış açısına, güçlü rahip sınıfı etkisinden veya rahip kralların hükümranlığından kısmen muaf olmasına bağlanmaktadır.⁶⁴ İndus toplumunun boyalı çanak çömlek, özenli süs eşyaları, mühürler, yazı ve yeni ritüel nesneleri yaratmak için özel el sanatları ve yeni teknolojiler geliştirdiği düşünülmektedir. Bazı nesnelerin şehirlerde yaşayan çeşitli halk sınıflarını birbirinden ayırmak için kullanılmış olduğu görülmektedir. Altın ve değerli taşların muhtemelen yöneticiler tarafından takıldığı, sıradan insanların ise büyük olasılıkla kil ve sabuntaşından yapılmış taklitlerle kendilerini süslemiş olabileceği düşünülmektedir. Önemli dinî semboller ve dekoratif motifler içeren boyalı çanak çömlekler Kenoyer'in tespitiyle, tüm farklı sınıflar

⁶⁰ Dikshit, *Prehistoric Civilization of The Indus Valley*, 33-39.

⁶¹ Kenoyer, *Ancient Cities of the Indus Valley Civilization*, 119-120.

⁶² Steve Farmer, "The Collapse of the Indus-Script Thesis: The Myth of a Literate Harappan Civilization", *Electronic Journal of Vedic Studies (EJVS)* 11/2 (2004), 19-57.

⁶³ Jonathan Mark Kenoyer, "Ideology and Legitimation in the Indus State as revealed through Symbolic Objects", *The Archaeological Review* 4/1-2 (1995), 90.

⁶⁴ Dikshit, *Prehistoric Civilization of The Indus Valley*, 5.

için mevcut gibi görünmektedir ki bunlar birleştirici kültürel sembollerden biri olarak hizmet etmiş olabilir.⁶⁵ İndus Vadisi'nde bulunan siyah bir mühür üzerinde, tahtında oturan üç yüzlü bir erkek tanrı figürü tasvir edilmiştir. Bu figür her iki kolu bileziklerle süslenmiş ve özenle tasarlanmış bir başlık takmaktadır. Başlığın her iki yanında, İndus yazısına ait semboller bulunmaktadır.⁶⁶ Boynuzlu Gharial Tanrısı mitinin betimlendiği mühürde, insan, hayvan ve bitki gibi çeşitli yaşam biçimlerini simgeleyen figürlerin yer aldığı görülmektedir. Bunlar arasında karada yaşayan memeliler, büyük (timsah) gharial gibi su hayvanları ve bitki örtüsü bulunmaktadır. Mühürdeki kaplan figürünün başı dikkat çekici biçimde geriye çevrilmiştir ve figürün hemen yanında bir ağaç tasviri yer almaktadır. Bu mühürde bir ağaç dalının üzerinde oturan bir adam bulunmaktadır, vücudu bir ağaç gibi bükülmüş olarak tasvir edilmiştir. Yüzü gharial yönündedir ve başının arkasındaki çift topuz, ağacın kenarına yakındır. İndus Vadisi'nde keşfedilen çömleklerin büyük bir kısmında, dekoratif özellikler taşıyan stilize edilmiş biçimler ve geometrik şekiller bulunmaktadır. Bu özellikler, o dönemde yaşayan insanların zihinlerinde canlandırdıkları tanrı kavramlarını somutlaştırma çabalarının bir yansıması olarak değerlendirilmelidir.⁶⁷

İndus Vadisi Uygarlığı'nda pipal ağacı merkezli bir ağaç kültürünün varlığı netleşmiştir. Pipal ağacı, Hint kültüründe kutsal ağaçlar arasında en önemlilerinden biri olarak kabul edilmektedir. Pipal ve diğer bazı ağaç türlerinin tasvirleri, özellikle damga mühürlerde ve mühür muskalarında yer almakta olup bu ağacın figüratif temsilleri aynı zamanda İndus Vadisi çanak çömleklerinde siyah boyayla da işlenmiştir.⁶⁸ Bu ağaç büyük önem görmüş ve çeşitli yerlerde tasvir edilmiştir. Mohenjo-Daro'da bulunan bir mühürde pipal ağacına ibadet sahnesinin tasvir edildiği görülmektedir. Pişmiş toprak ve mühürlerle ilgili çeşitli anlatı sahneleri de insanların doğaya ibadet ettiklerinin düşünülmesinde etkili olmuştur.⁶⁹ Bu ağaç, geniş yaprakları ve büyük gölgelik alanı ile dikkat çekmekte olup, yapraklarının rüzgârda çıkardığı hışırdayan ses, geleneksel olarak telli çalgıların sesiyle özdeşleştirilmiştir. Hint kültüründe pipal ağacının dallarının kesilmesi, yapraklarının koparılması veya ağacın sökülmesi gibi eylemler dinî ve kültürel açıdan yasaklanmıştır. Pipal ağacı özellikle Hint mitolojilerinde tanrısal figürlerle ilişkilendirilmiştir. Örneğin, Vişnu'nun bu ağacın altında doğduğu rivayet edilmektedir. Ayrıca, pipal ağacı ile margosa (azadirachta indica) ağacı birlikte dikildiğinde, aralarındaki simbiyotik ilişkiyi pekiştirmek amacıyla "evlilik" töreni düzenlenir. Bu tören, genellikle köy toplumlarının katılımıyla gerçekleştirilen ve gerçek evlilik ritüellerini andıran formaliteye sahiptir. Bazı durumlarda pipal ağacına, brahminler tarafından taşınan kutsal ip (yajnopavita) takılarak ağaç kutsal

⁶⁵ *Ancient Cities of the Indus Valley Civilization*, 17.

⁶⁶ Ilona - Gopinath, *Excavating The Past The Indus Valley*, 18.

⁶⁷ Uludağ - Özer Eröz, "Hinduizm ve Terakota Tapınaklar", 213.

⁶⁸ During Caspers, "Rituals and Belief Systems", 115.

⁶⁹ Prabhakar Nandagopal, "Harappans and their Mesopotamian Contacts" *Occasional Publication* 48/2 (2013), 15.

bir varlık olarak kabul edilir. Pipal ağacı, brahmanik ritüellerde ve Hindu evlilik törenlerinde önemli bir sembol olarak işlev görmektedir, Vedic ateş ayinlerinde ise pipal ağacının dalları kullanılmaktadır. Budizm açısından da büyük öneme sahip olan pipal ağacı, Gautama Buddha'nın aydınlanmaya ulaştığı ağaç olarak da kabul edilmektedir. Hint edebiyatı, mitolojisi ve folklorunda pipal ağacının altında gerçekleşen çeşitli olaylara ve anlatılara sıkça rastlanmakta olup, bu durum ağacın kültürel ve dinsel anlamdaki merkezî rolünü pekiştirmektedir.⁷⁰

2. 6. Ölü Gömme Uygulamaları

İndus Vadisi'nde bulunan mezarlar başka toplumlarda olduğu gibi mezar ritüellerini öğrenmemizi sağlamaktadır. Birkaç Harappa sitesinde yakma, sonrası yakma urnları ve çeşitli türlerden gömme kanıtları bulunmuştur. Mohenjo-Daro, Chanhü-Daro ve Harappa gibi sitelerden gelen yakma urnları, vücutların yakıldığını ve kalıntıların toplandıktan sonra gömüldüğünü göstermektedir. Harappa, Kalibangan, Farmana, Rupnagar ve Lothal gibi yerleşim alanlarında karmaşık gömme uygulamalarına rastlanmıştır. Bu buluntular, kuzey-güney yönelimli uzatılmış gömme biçimlerinin varlığını göstermektedir. İskeletler ya basit bir gömme çukuruna ya da çamur tuğlası ile kaplı bir çukura ve ahşap tabutlara yerleştirilmiştir. Normal gömme yöntemlerinin yanı sıra, çömlek gömme uygulamalarına dair kanıtlar da Kalibangan gibi sitelerde bulunmuştur. Gömme, çeşitli türlerdeki çanak çömlek gibi özenle seçilmiş gömme malzemeleri ile birlikte gerçekleşmiştir. Ayrıca, kolyeler, boncuklar, aynalar, vb. gibi kişisel eşyalar da bulunmuş, bu da ölümden sonraki yaşama inancı göstermektedir.⁷¹ Yine, Mohenjo-Daro'nun üst katmanlarından kaydedilen yarı gömük iskelet gruplarına rastlanılmıştır. Bu yapıların aynı döneme ait olup olmadığı ve söz konusu dönemin kentin son evresini temsil edip etmediği tartışma konusudur. Ancak hepsi de yüksek bir kültür katman seviyesinde bulunmuştur. Bunlardan bazıları, yerleşimin son anlarına ait olduğunu düşündürmektedir. İskeletlere İndus Vadisi dönemine ait takılar takılmıştır. İki kafatasında baltayla veya kılıçla yapılmış izler tespit edilmiştir. Ancak, bu iskeletlerin stratigrafik konumu belirsizdir.⁷² Harappa'da gömüler genellikle oval veya dikdörtgen çukurlara yerleştirilmekte bazen de çamur tuğlalarla döşenmiş veya ahşap tabut içermektedir. Ceset tamamen uzanmış bir şekilde sırt üstü yerleştirilirken, baş kuzeye, ayaklar güneye olacak şekildedir. Rakhigarhi'de, bazı olağandışı mezar çukurlarının, cesedin altına yerleştirilen bir toprak saçak oluşturmak için oyulduğu görülmüştür. Çukurun üstü kireçtaşı tuğlalarla doldurularak odanın tonozlu çatısı oluşturulmuştur. Kalibangan'da ise bir cesedin altındaki mezara bir tabaka kil yerleştirilmiştir. Ölü bazen bir bez veya kamyş kefenle sarılmış ve takılar, kadınlarda ayna

⁷⁰ A. Jones Constance - James D. Ryan, "Pipal Tree", *Encyclopedia of Hinduism* (New York: Facts On File, 2007), 329.

⁷¹ Nandagopal, "Harappans and their Mesopotamian Contacts", 15.

⁷² Mortimer Wheeler, *Civilizations of the Indus Valley and beyond* (London: Thames and Hudson, 1966), 79.

bazen de birkaç kap ile birlikte gömülmüştür. Mezarların bazen alçak bir toprak ya da taş yığınıyla, bazen de çamur tuğlalarla işaretlenmiş küçük höyükler biçiminde düzenlendiği belirlenmiştir. Bu bölgedeki mezarlarda dikkat çeken bir diğer özellik, bunların altı ila sekizli gruplar hâlinde düzenlenmiş olmasıdır. Her grup, “cenotaph” adı verilen, bir aileye ait açık mezarlardan oluşmaktadır; bu mezarların içine bir dizi kap yerleştirilmiştir. Buna karşılık, Harappa ve Lothal’daki gömme düzeni daha rastgeledir. Saygı gösterilmediği düşünülen gömülerde, takılar çoğu zaman çıkarılmış, kırık çanak çömlek, eski kemikler ve yarı çürümüş cesetler çevredeki çukurlara atılmıştır. Rojdi gibi birkaç sitede rastlanan insan kemikleri ve dişlerinin yanı sıra Chanhu-Daro’daki tepede bir kavanoza yerleştirilmiş tek bir kafatası bulunmuştur. Mohenjo-Daro’nun son yerleşim evresinde, terk edilmiş sokaklar ve evlerde gerçekleştirilen aceleyle yapılmış gömüler, şehir toplumunun çöküşünü yansıttığı şeklinde yorumlanmıştır.⁷³ Harappa mezarlığında aynı genetik özelliklere sahip kadınların gömülme şekli ve evlerde kil ana tanrıça figürinlerinin bolluğundan, anaerik bir sistem olduğu düşünülmektedir. Harappa iskeletlerinde görülen diş çürükleri, kadınların çocukluktan itibaren erkeklere kıyasla daha az bakım gördüklerini ve daha az et tükettiklerini göstermektedir.⁷⁴ Mısır ve Mezopotamya uygarlıklarında mühürler genellikle mezar eşyalarıyla birlikte bulunurken, İndus uygarlığında insan mezarlarında herhangi bir mührü rastlanmamıştır. Bu durumun farklı bir inanç anlayışından kaynaklandığı düşünülmektedir.⁷⁵

Sonuç

İndus Vadisi Uygarlığı’nın dinî yaşamı üzerine yapılan değerlendirmelerin büyük ölçüde arkeolojik materyallerin yorumlanmasına dayanması ve yazılı kaynakların çözülememiş olması, doğrudan dinî metinlerin ya da öğreti sistemlerinin anlaşılabilirliğini zorlaştırmakta, bu da eldeki verilerin sembolik ve bağlamsal olarak yorumlanmasını zorunlu kılmaktadır. Vedic Hinduizm’in kökenleri üzerine yapılan tartışmalar, uzun süredir Rig Veda metinleri temelinde ve Aryan göç kuramı çerçevesinde şekillenmektedir. Ancak son yıllarda arkeolojik, ikonografik ve karşılaştırmalı dinler tarihi verileri, bu dinî yapının oluşum sürecinde İndus Vadisi Uygarlığı’nın özgün katkılarını göz ardı etmenin eksik bir yaklaşım olabileceğini göstermektedir. İndus kültürüne ait ritüel kalıntılar, mühürlerdeki sembolizm, proto-Şiva betimlemeleri ve suya dayalı kutsal mekân anlayışı gibi unsurlar, Vedic dönemin bazı temel dinî pratikleriyle örtüşmektedir. Bu durum, Vedic Hinduizm’in yalnızca göçle gelen bir inanç sistemi değil, aynı zamanda yerli kültürel birikimle temas hâlinde şekillenmiş bir dinî sentez olabileceği ihtimalini gündeme getirmektedir. Bu bağlamda, Vedic Hinduizm’in kökenlerini anlamaya yönelik çalışmaların, sadece filolojik ve metinsel analizlerle değil, disiplinler arası bir yaklaşımla, özellikle arkeoloji, din

⁷³ McIntosh, *The Ancient Indus Valley New Perspectives*, 293.

⁷⁴ Irfan Habib, *The Indus Civilization: Including Other Copper Age Cultures and History of Language Change Till C.1500 B.C.* (New Delhi: Tullika, 2002), 58.

⁷⁵ Yıldırım - Gökşen, “Harappa – İndus Medeniyetinde Mühürler”, 260.

antropolojisi ve kültürel tarih alanlarını da içerecek şekilde yeniden ele alınması gerekmektedir. Böyle bir yaklaşım, erken Hint inançlarının oluşum sürecine dair daha dengeli, çoğulcu ve tarihsel temellere dayalı bir kavrayış geliştirilmesine katkı sağlayacaktır.

Mühürler, figürinler, cenaze ritüelleri, ateş sunakları, kurban uygulamaları ve gömü gelenekleri gibi kültür kalıntıları, hem Hinduizm'deki Şiva kültüyle olası benzerlikler taşımakta hem de İndus toplumunun yaşam-ölüm döngüsüne dair dinî bir anlayış geliştirdiğini göstermektedir. Bu veriler, İndus dini ile erken Hinduizm arasında doğrudan bir süreklilik kurulmasa da tematik paralelliklerin varlığına işaret etmektedir. Öte yandan İndus Vadisi Uygarlığı'nın dinî yapısı, merkezî otoritelerden çok bireysel ve topluluk temelli ibadet pratikleriyle şekillenmiş, doğa, doğurganlık ve ritüel temelli bir inanç sistemi oluşturmuş görünmektedir. Bu yönleriyle de Güney Asya'nın dinî düşünce tarihinin oluşumunda etkili olmuş olabileceğini göz ardı etmemek gerekir. Bu nedenle, İndus dinî mirası yalnızca arkeolojik değil dinî, kültürel ve tarihsel anlamda derinlemesine araştırılmayı hak eden bir konudur. Ancak bu benzerlikler kültürel süreklilik ve ortak coğrafi ve ekolojik etkileşim bağlamında değerlendirilmeli, indirgemeci yorumlardan kaçınılmalıdır.

Arkeolojik yorumların çoğunlukla Batılı kaynaklara dayanması, yerel yorumlama pratiklerinin göz ardı edilmesine yol açabilir. İleri araştırmalarda, İndus yazısının çözümüne yönelik çok dilli karşılaştırmalı çalışmalar ve gelişmiş görüntüleme teknolojileriyle yapılan mühür analizleri, dinî sembolizmin daha doğru yorumlanmasına katkı sağlayabilir. Ayrıca, günümüz Hindu pratikleriyle etnografik karşılaştırmalar yapılması, sembollerin anlam dünyasını genişletmek açısından yararlı olabilir. Bu bağlamda, İndus Vadisi Uygarlığı'nın dinî yapısına yönelik araştırmaların disiplinler arası yaklaşımlarla sürdürülmesi ayrıca önem arz etmektedir.

Kaynakça | References

- Constance, A. Jones - Ryan, James D. "Dravidian". *Encyclopedia of Hinduism*. 137. New York: Facts On File, 2007.
- Constance, A. Jones - Ryan, James D. "Goddess". *Encyclopedia of Hinduism*. 167-168. New York: Facts On File, 2007.
- Constance, A. Jones - Ryan, James D. "Indus". *Encyclopedia of Hinduism*. 196. New York: Facts On File, 2007.
- Constance, A. Jones - Ryan, James D. "Indus Valley Civilisation". *Encyclopedia of Hinduism*. 196-197. New York: Facts On File, 2007.
- Constance, A. Jones - Ryan, James D. "Pipal Tree". *Encyclopedia of Hinduism*. 329. New York: Facts On File, 2007.
- Constance, A. Jones - Ryan, James D. "Yoni". *Encyclopedia of Hinduism*. 516. New York: Facts On File, 2007.
- Çağla, Didem. MÖ 3. Binyılda Hidrolik Uygarlıklardan Harappa'nın Sosyoekonomik Yapısı. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Daggumati, Shruti - Revesz, Peter Z. "A Method of Identifying Allographs in Undeciphered Scripts and Its Application to the Indus Valley Script". *Humanities and Social Sciences Communications* 8/1 (2021), 1-11. <https://doi.org/10.1057/s41599-021-00713-0>
- Dikshit, Kashinath Narayan. *Prehistoric Civilization of The Indus Valley*. New Delhi: Sir William Meyer Lectures, University of Madras, 1939.
- During Caspers, E. C. L. "Rituals and Belief Systems in the Indus Valley Civilization",. *Ritual, State and History in South Asia*. 102-127. Leiden: Memoirs of the Kern Institute, 1992.
- Eliade, Mircea. *Dinler Tarihi (İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi)*. çev. Mustafa Ünal. Konya: Serhat Kitabevi, 2005.
- Eliade, Mircea. *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi I*. çev. Ali Berktay. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2003.
- Eliade, Mircea. *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi II*. çev. Ali Berktay. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2003.
- Fairservis, Walter A. "The Script of the Indus Valley Civilization". *Scientific American* 248/3 (1983), 58-67.
- Farmer, Steve vd. "The Collapse of the Indus-Script Thesis: The Myth of a Literate Harappan Civilization". *Electronic Journal of Vedic Studies (EJVS)* 11/2 (2004), 19-57.
- Green, Adam S. "Killing the Priest-King: Addressing Egalitarianism in the Indus Civilization". *Journal of Archaeological Research* 29/2 (Haziran 2021), 153-202. <https://doi.org/10.1007/s10814-020-09147-9>
- Guha, Sudeshna. "Negotiating Evidence: History, Archaeology and the Indus Civilisation". *Modern Asian Studies* 39/2 (May 2005), 399-426. <https://doi.org/10.1017/S0026749X04001611>
- Gupta, Neha. "Why the Social Context of Archaeology Matters in the Study of the Indus

- Valley Civilization: Insight on Banerji's 'Pre-Buddhist' Period at Mohenjodaro". *Journal of Multidisciplinary Studies in Archaeology* 1 (2013), 36-62.
- Habib, Irfan. *The Indus Civilization: Including Other Copper Age Cultures and History of Language Change Till C.1500 B.C.* New Delhi: Tullika, 2002.
- Hiltebeitel, Alf. "The Indus Valley 'Proto-Siva', Reexamined through Reflections on the Goddess, the Buffalo, and the Symbolism of vāhanas". *Anthropos* 73/5-6 (1978), 767-797.
- Ilona, Aronovsky - Gopinath, Sujata. *Excavating The Past The Indus Valley*. Mankato: Heimann Library, 2004.
- Javonillo, Charise. "Anlaşılmaz, İbret Verici ve Deşifre Edilmemiş Yönleriyle İndus Vadisi Medeniyeti". çev. Yalçın Kayalı. *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7 (Nisan 2015), 191-206.
- Javonillo, Charise Joy. "Indus Valley Civilization: Enigmatic, Exemplary, and Undeciphered". *ESSAI* 8/21 (2010), 67-75.
- Kenoyer J. M. "The Origin, Context and Function of the Indus Script: Recent Insights from Harappa". *Mohen Jo Daro* 1/1 (June 2025), 1-23.
- Kenoyer, Jonathan Mark. *Ancient Cities of the Indus Valley Civilization*. Oxford: Oxford University Press, 1998.
- Kenoyer, Jonathan Mark. "Ideology and Legitimation in the Indus State as revealed through Symbolic Objects". *The Archaeological Review*. 4/1-2, (1995), 87-131.
- Kenoyer, Jonathan Mark. "Trade and Technology of the Indus Valley: New Insights from Harappa, Pakistan". *World Archaeology* 29/2 (January 1997), 262-280.
- Knipe, David M. "Devi". *Encyclopedia of India*. ed. Stanley Wolpert. 1/321. Farmington Hills: Thomson Gale, 2006.
- Knipe, David M. "Goddesses in Prehistory and the Vedas". *Encyclopedia of India*. ed. Stanley Wolpert. 1/320. Farmington Hills: Thomson Gale, 2006.
- Kothari, Sunil. "Dance Forms". *Encyclopedia of India*. ed. Stanley Wolpert. 1/286. Farmington Hills: Thomson Gale, 2006.
- Küçüköner, Halide Rumeysa. "Hint Alt-Kitasının Dini ve Kültürel Yapısının Şekillenmesinde Arilerin Rolü". *Şarkiyat* 10/2 (Mayıs 2018), 610-624. <https://doi.org/10.26791/sarkiat.344516>
- Marshall Sir John. *Mohenjo Daro and the Indus Civilization Vol-I*. 3 Cilt. London: Stephen Austin and Sons Ltd., 1931.
- Masson, Charles. *Narrative of Various Journeys in Balochistan, Afghanistan, the Panjab & Kalât*. London: Richard Bentley, 1844.
- McIntosh, Jane R. *The Ancient Indus Valley New Perspectives*. Oxford, England: Library of Congress Cataloging, 2008.
- Nandagopal, Prabhakar. "Harappans and their Mesopotamian Contacts". 1-27. India: Occasional Publication 48, 2013.
- Ovalı, Turgay. "Bir Medeniyet Tasavvuru Olarak Kurucu Hint Metinleri". *Medeniyet*

- Araştırmaları Dergisi* 4/2 (Aralık 2019), 115-134.
- Rao, Nagendra. "Continuity and Change: Harappan Religion, the Vedic Religion and Classical Hinduism". *Cultural Contours of History and Archaeology Volume - VII: Buddhism and Other Religions*. 261-265. 7 Cilt. Delhi: B.R. Publishing Corporation, 2015.
- Ratnagar, Shereen. "A Critical View of Marshall's Mother Goddess at Mohenjo-Daro". *Studies in People's History* 3/2 (Aralık 2016), 113-127. <https://doi.org/10.1177/2348448916665714>
- Rig Veda (Complete - Sakala Shakha)*. çev. Ralph T.H. Griffith. London: Kegan Paul, Trench, Trübner & Co., 1896.
- Samuel, Geoffrey. *The Origins of Yoga and Tantra: Indic Religions to the Thirteenth Century*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511818820>
- Schomp, Virginia. *Ancient India*. New York: Marshall Cavendish Corporation, 2010.
- Shendge, Malati J. "Floods and the Decline of the Indus Civilization". *Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute* 71/1-4 (1990), 219-263.
- Shrimali, Krishna Mohan. "Religion, Urbanism and the Ruling Apparatus of the Harappans". *Studies in People's History* 4/1 (June 2017), 91-104. <https://doi.org/10.1177/2348448917693858>
- Shuter, Jane. *The Indus Valley*. Heinemann Raintree, Reed Educational and Professional Publishing, 2002.
- Singh, Anup. "Importance and Impacts of Indus Valley Civilisation". *International Journal of Academic Research and Development* 3/2 (2018), 75-78.
- Sugandhi, Namita Sanjay. "The Archaeology of Hinduism". *Oxford Research Encyclopedia of Anthropology*. Oxford: Oxford University Press, 2023. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190854584.013.321>
- Uludağ, Kemal - Özer Eröz, Gökçe. "Hinduizm ve Terakota Tapınaklar". *Sanat ve Tasarım Dergisi* 6/2 (2016), 210-229.
- Wheeler, Mortimer. *Cambridge History of India the Indus Civilization*. London: Cambridge At The University Press, 1953.
- Wheeler, Mortimer. *Civilizations of the Indus Valley and beyond*. London: Thames and Hudson, 1966.
- Yıldırım, Ercüment - Gökşen, Kadriye Leyla. "Harappa - İndus Medeniyetinde Mühürler". *History Studies* 15/1 (Şubat 2023), 257-269.